

De 22^e eeuw begon toen

Over de noodzakelijke transitie van een eeuw van welvaart naar een eeuw van welzijn

De 22^e eeuw begint nu

Laat ik met de deur in huis vallen. Of het nu gaat om klimaat, energie, mobiliteit, economie, landbouw, water of sociale rechtvaardigheid: de opgaven waarvoor we staan zijn groot, heel groot. De IPCC rapporten spreken boekdelen: we kunnen de transitie niet langer voor ons uitschuiven. De focus op groei en marktwerking heeft ons, naast veel goeds, te veel slechts gebracht. De balans is zoek, het verhaal is uitgewerkt. Er is, zoals de Vlamingen zeggen, nood aan een nieuw verhaal: in plaats van meer en groter, moet het anders en beter.

De noodzakelijke maatregelen raken alle facetten van ons land. Waar we wonen en recreëren. Hoe we energie opwekken en ons verplaatsen. Welk voedsel we verbouwen en waar de natuur ruimte krijgt. Welke publieke waarden we nastreven en hoe we ons geld verdienen. Wie moet inleveren en hoe we de pijn rechtvaardig verdelen.

En dat alles in een land dat uit zijn voegen barst. Alle claims en eisen passen simpelweg niet meer, we zullen anders met onze ruimte om moeten gaan. “Er moet een nieuw plan voor Nederland komen”, klinkt het dan al snel. Maar dat zou een onderschatting van de problemen en uitdagingen zijn.

De blauwdruk als uitweg is al langer naar de prullenbak verwezen, weinig ontwerpers pleiten daar nog voor. Een stip aan de horizon luidt tegenwoordig het parool, maar ook dat biedt volgens mij niet het antwoord waar deze complexe en turbulente tijd om vraagt. Vijf jaar geleden zouden we een andere stip aan de horizon hebben gezet dan nu, zo zal het over vijf jaar vast weer zijn.

Niet één stip maar de héle horizon moeten we met scenario's verkennen. En niet voor de komende twintig of dertig jaar, maar voor minstens honderd jaar. Klinkt ver weg? De structuur van het huidige Nederland is goeddeels vastgelegd aan het einde van de 19^e eeuw. Niet dat er een alomvattend plan was, maar toch bepalen de toenmalige beslissingen over rivieren, kanalen, spoorlijnen en wegen nog steeds de ruggengraat van ons land. Patronen slijten letterlijk in.

Van dat verleden kunnen we leren: cultuurinclusief denken helpt ons om ‘oude’ oplossingen te herontdekken. Landschappen, erfgoed en bewezen historische methoden helpen de lijnen uit het verleden door te trekken. De combinatie van ver vooruitkijken én leren van het verleden maakt het mogelijk te achterhalen wat we nu doen, en vooral: wat we nu niet moeten doen.

We moeten ons weer bekwamen in ‘langzaam denken’ waarmee we snel kunnen handelen. Door nadrukkelijk de dimensie tijd in te brengen kunnen we leren om mee

te bewegen met de voortdurende veranderingen. Welke benaderingen omarmen onzekerheid en bieden dus dynamisch grip? Welke wegen moeten we vermijden omdat ze op langere termijn juist doodlopen? We moeten de transities ontwerpen, maar tegelijk ook de voorwaarden daartoe.

De Lagenbenadering

Het waren de landschapsarchitecten die vijftig jaar geleden begonnen na te denken over de processen die onze omgeving bepalen, in Nederland leidde dat in de jaren negentig tot de lagenbenadering: de drieslag ondergrond, netwerk en occupatie. Dat is met nadruk een hiërarchische ordening: de natuurlijke gesteldheid is het vertrekpunt, vervolgens komen de infrastructurele netwerken aan de beurt en tot slot pas de manier waarop we het land gebruiken, of dat nu is voor woningen, bedrijventerreinen, landbouwgronden of natuurgebieden.

1. Laten we beginnen met de basis. Wij maken deel uit van een delta, een systeem van rivieren en beken, van zandgronden en polders. 'Alles begint bij de bodem', schreven onderzoekers van Wageningen Universiteit al in *de Visie Nederland in 2120* – ook zij kijken dus een eeuw vooruit.

Het bodemwatersysteem is de traagste laag, die zich ontwikkelt over millennia en overall in doorwerkt. Zelfs in ons democratisch denken en handelen is de invloed van de middeleeuwse dorpspolders en de regionale waterschappen nog zichtbaar.

Het bodemwatersysteem bestaat niet alleen uit fysische en chemische processen, maar ook uit biologische. Die eerste twee aspecten hebben in Nederland lang de boventoon gevoerd, maar de derde poot van de driehoek is uit het zicht geraakt. Om het bodemwatersysteem vitaler en veiliger te maken – denk aan een gezonde bodemopbouw en schoon drinkwater – moeten we de reeds opgebouwde kennis verbinden met ecologische inzichten. Deze focus betekent niet teruggaan naar vroeger, maar juist een grote sprong voorwaarts.

We moeten ons technisch vernuft gebruiken om met de kracht van de natuur mee te werken. Neem de Afsluitdijk, die ons al bijna een eeuw beschermt en de Flevopolders mogelijk maakte, maar de Zuiderzee tegelijkertijd veranderde in een troebel binnenwater. Projecten als de Marker Wadden helpen de ecologische schade te herstellen, net als het gecontroleerd doorsteken van de Afsluitdijk met Vismigratierivieren.

Voor veel grote opgaven is een vitale bodem deel van de oplossing. Door te werken aan oplossingen vanuit ons natuurlijk systeem ontstaat een heel andere kaart van Nederland: de harde scheiding tussen stad en land wordt een spannende overgangszone, net als de gradiënten tussen water en land, en tussen natuur en landbouw. Door functies te combineren: het rood van de stad, het geel van de landbouw, het groen van de natuur en het blauw van het water, krijgt de klassieke legenda van de ruimtelijke ordening veel meer kleurschakeringen. En daarmee meer flexibiliteit, dynamiek, gelaagdheid en kwaliteit.

Dit groeiproces zal vele generaties vergen, maar we kunnen er nu al mee beginnen door de juiste prikkels in te bouwen: elke ruimtelijk ontwikkeling moet tegelijkertijd ook de bodem en het watersysteem vitaler en veerkrachtiger maken.

2. Over de bodem ligt een tweede, snellere laag: de netwerken. Hier gaat het om stromen van mensen en dieren, van goederen en grondstoffen (nu nog vaak afval genoemd), van nutriëntenstromen, mest en voedsel, van energie, water en data. Bovengrondse, ondergrondse en digitale systemen verbinden ons met elkaar en met de wereld.

De netwerklaag rekt in honderden jaren en soms nog langer: in de plattegrond van veel oude steden is nog steeds het middeleeuwse grondpatroon herkenbaar. Een wildpaadje kan een voetpad worden, later een zandweg, een straatweg, een regionale verbinding en zelfs een snelweg. Het begrip padafhankelijkheid, waarmee economen het zelfversterkende mechanisme van een ingeslagen weg aanduiden, vindt hier letterlijk zijn oorsprong.

Het is de netwerklaag die we in ons toekomstdenken het meest hebben verwaarloosd. Natuurlijk zijn er de afgelopen decennia netwerken uitgebouwd en nieuwe aangelegd – denk aan het nieuwe mobiele telefoonnetwerk en de onderzeese kabels. Maar veel te weinig wordt nog nagedacht over de sturende kracht van de netwerken. Hoe trekken wij de lijnen voor de toekomst? En zijn dat wel de gewenste lijnen?

Neem de energietransitie: energiebedrijven speuren Nederland af naar onbenutte grond om zonnenvelden aan te leggen. Geen zorgen, is het argument, de zonnepanelen zijn er maar voor twintig jaar. Dat klopt, maar er worden voor veel geld wel elektriciteitskabels naartoe getrokken en trafostations aangelegd. Na die twintig jaar ligt er een netwerk dat nieuwe activiteiten naar die plek zal trekken. Niet omdat die daar gewenst zijn, maar door de ‘netwerklogica’.

Netwerken zijn nog te vaak een blinde vlek voor mensen die zich met ruimte bezighouden: ze tekenen wijken en bedrijventerreinen, sportvelden en winkelgebieden. En o ja, een paar lijntjes om die te verbinden. Maar dat die ‘lijntjes’ een zelfstandige kracht uitoefenen, blijft veelal buiten beeld. Het is prettig om te denken dat het Groene Hart is behouden door een uitgekiende ruimtelijke ordening, in werkelijkheid is dat vooral te danken aan het langdurige uitstel en het uiteindelijke schrappen van de geplande A3 van Amsterdam naar Rotterdam. Was die er gekomen, dan was er aan de bedrijventerreinen en verstedelijking geen houden geweest.

Als een netwerk er eenmaal ligt, volgt onvermijdelijk de occupatie – juist daarom is de ruimtelijke blik bij de aanleg en het beheer van netwerken essentieel. Daarbij moeten we over de landsgrenzen heen kijken. Bij riviermanagement en het deltaprogramma wordt dit steeds meer gemeengoed, maar ook voor energie, mobiliteit en ecologie is dat noodzakelijk. Blijven we vliegen binnen Europa, of investeren we in snelle treinen? En is de Lelylijn dan wel de meest urgente missing link? Blijven we vol inzetten op de mondiale mainportstructuur met nog meer bedrijventerreinen bij Lelystad en Zeewolde, of investeren we in een regionale circulaire economie?

3. De derde laag is die van de occupatie. Flats en boerderijen, sporthallen en stations, shopping malls en windturbines, fabrieken en kassen, natuurgebieden en

recreatieparken. De occupatielaag heeft de kortste omlooptijd. Hoewel veel sporen teruggaan tot de middeleeuwen of eerder, dateert het overgrote deel van wat we in het huidige landschap zien van de laatste honderd of zelfs vijftig jaar. Deze laag is het veranderlijkst, en toch wordt hierover het luidste debat gevoerd.

Om een actuele koe bij de horens te vatten: sommigen zeggen dat er een miljoen woningen bij moeten komen. Gewoon maar zo snel mogelijk beginnen met bouwen dus? Uitzoemen leert dat de Nederlander gemiddeld over veel meer woonruimte beschikt dan de Duitser en de Engelsman. Er speelt dus, op zijn minst, ook een verdelingsvraagstuk. En bij de steil oplopende huizenprijzen speelt het financieringssysteem een moeilijk te overschatten rol.

Maar los daarvan vind ik dat het debat niet, of in ieder geval niet alleen, moet gaan over de woningen zelf, maar over het land en de stad van de toekomst, en over de bijdrage die woningen daaraan kunnen leveren. Land en stad zijn twee zijden van dezelfde medaille: ook in dorpen en kleine plaatsen, en misschien wel juist daar, kunnen woningen een aanjager van leefbaarheid en vitaliteit zijn. Dan moet het organiserend principe wel nabijheid zijn, en niet (auto)bereikbaarheid. Flevoland is groot geworden met nieuwbouwwijken op afstand van voorzieningen en werk en het maximaal benutten van de autobereikbaarheid. Maar de provincie moet nu echt de focus gaan verleggen op het versterken van het bestaande en het verkorten van afstanden. De komende decennia vragen de oudere wijken en buurten enorm veel aandacht, vooral op het gebied van leefbaarheid. Iedere nieuwbouwwijk gaat immers na 50 jaar door een diep dal. De klimaatadaptatie en energietransitie zullen bovendien om grote investeringen vragen. Dus laten we de grote woningbehoefte inzetten als gangmaker voor de verbetering van de bestaande buurten. Daarmee maken we werk met werk, worden de buurten diverser en ontstaat er meer draagvlak voor voorzieningen.

Ook de landbouw heeft een grote taak op het gebied van voedselproductie, landschap en natuur, sterker nog, die taak is cruciaal. Daarvoor is wel een transitie nodig: de focus moet worden verlegd van de wedloop die van Nederland de tweede voedselexporteur van de wereld heeft gemaakt, naar een landbouwsysteem dat gezond voedsel en andere circulaire grondstoffen produceert en tegelijk bijdraagt aan biodiversiteit, klimaatadaptatie, betekenisvol werk en beleefbare landschappen.

Dus start met het inperken van de bloembollenteelt en geef alle ruimte aan biolandbouwbedrijven zoals ERF die volop investeert in bodemverbetering. Landbouw is dan niet de sector die problemen vergroot, maar juist meehelpt ze op te lossen met onder andere het sluiten van kringlopen, koolstofopslag, natuurlijke productielandschappen en waterbufferende bodems. Het parool groei maakt plaats voor revitalisering.

Kompas voor een rechtvaardige leefomgeving

Vijf jaar geleden schreef ik samen met Simon Franke het essay 'Verkenning van de rechtvaardige stad'. Sindsdien is ons denken over de samenhang tussen rechtvaardigheid en de wijze waarop wij onze leefomgeving inrichten in een stroomversnelling geraakt. Begin 2024 verschijnt daarom een tweede essay, dit keer met de titel 'Nabijheid'. In dit essay gaan Simon en ik op zoek naar een mogelijk kompas voor een rechtvaardige leefomgeving.

Maar wat is eigenlijk rechtvaardig? In navolging van de Indiase econoom en filosoof Amartya Sen bepleit Simon Franke en ik een pragmatische benadering: het is legitiem om in de praktijk te proberen een onrechtvaardige situatie wat meer rechtvaardig te maken. Juist omdat stedenbouw en ruimtelijke ordening te maken heeft met bestaande situaties en een specifieke context is dat een manier van denken en werken die de stedenbouw en ruimtelijke ordening past. Natuurlijk heb je dan geen heldere uitspraak over wat rechtvaardig is. Het is veel eerder onderwerp van een voortdurend gesprek gesprek.

In dit gesprek speelt het begrip 'Gemeenschap' een cruciale rol. Veel van de negatieve ontwikkelingen in de samenleving hebben immers te maken met het verlies aan gemeenschappen. Juist het bouwen aan gemeenschappen verbindt sociaal beleid met ruimtelijk beleid, met ruimtelijke ingrepen en ontwerp. Maar dat zal niet lukken zonder herstel van vertrouwen en wederkerigheid, in de samenleving, tussen mensen en gemeenschappen, tussen overheid en burgers, tussen publieke en private belangen, tussen de geplande en de geleefde stad.

Vertrouwen, wederkerigheid en gemeenschap zijn daarom kernbegrippen in het denken over een rechtvaardige leefomgeving. Ze zijn met elkaar verbonden, in de zin dat de ene niet kan bestaan zonder de andere twee. De actualiteit van het politieke debat lijkt dat te bevestigen: zijn we ze niet alle drie kwijt geraakt? De samenhang roept uitdagingen op. Hoe zorgen we er bijvoorbeeld voor dat het zoeken naar een gemeenschap niet exclusief wordt voor een bepaalde groep en daarmee alle anderen uitsluit en dus juist onrechtvaardigheid in de hand werkt.

Maar hoe hou je de samenhang tussen deze drie begrippen overeind als je het concreet gaat hebben over stedenbouw, architectuur en ruimtelijke ordening? Wat Simon Franke en mij betreft lukt dat alleen door houvast te zoeken bij het al eerder genoemde ruimtelijke begrip Nabijheid. Na een eeuw functiescheiding en vergroting van afstanden zijn we nu aangekomen in de eeuw van de herontdekking van het grote belang van nabijheid. Nabijheid brengt mensen bij elkaar, bij werk, bij zorg en bij andere voorzieningen. Nabijheid brengt mensen niet alleen fysiek bij elkaar, maar ook mentaal. Nabijheid is ruimtelijk, maar heeft ook heel veel waarde in het gesprek en de besluitvorming over de inrichting van onze publieke ruimte.

Met vertrouwen, wederkerigheid en gemeenschapsvorming als kernbegrippen en nabijheid als concreet ordeningsprincipe hebben we de bouwstenen voor een stevig verhaal over de toekomst van onze leefomgeving in handen. Een leefomgeving die rechtvaardig is en tegemoet komt aan de verwachtingen die David Harvey optekende in zijn invloedrijke essay "Right to the city": "Het recht op de stad omvat veel meer dan de individuele vrijheid om toegang te krijgen tot stedelijke hulpbronnen: het is een recht om onszelf te veranderen door de stad te veranderen. Het is bovendien eerder een gemeenschappelijk dan een individueel recht, aangezien deze transformatie onvermijdelijk afhangt van de uitoefening van een collectieve macht om de processen van verstedelijking opnieuw vorm te geven. Deze vrijheid om onze steden en onszelf te maken en opnieuw te maken is een van de kostbaarste en toch meest verwaarloosde mensenrechten."

Tot slot

De ruimtelijke ordening van ons land piept en kraakt in alle voegen en moet echt vanuit het bodem- en watersysteem opnieuw opgebouwd worden. Dit blijkt echter makkelijker gezegd dan gedaan, want we zijn gegijzeld in het heden. Het heden geeft ons houvast, terwijl we angst hebben voor de toekomst omdat we bang zijn te verliezen wat we hebben.

Volgens velen wordt het hoog tijd voor een nieuwe Lely die ons moedig vooruit trekt langs grote lijnen op de landkaart van Nederland, met Flevoland als machtig vliegwiel voor grootse ingrepen. Mocht het nog niet helemaal duidelijk zijn geworden, in deze Lelylezing waag ik het te betwijfelen of we een nieuwe Lely nodig hebben. Juist in Flevoland liggen namelijk enorme kansen om nu eindelijk vanuit de kracht van de plek te werken. Op zoek naar een nieuwe symbiose tussen de machtige geplande Zuiderzeewerken en het geleefde landschap van bestaande en nieuwe gemeenschappen, die vorm kunnen geven aan een grootse toekomst met heel veel kleine innovatieve plannen.

In de aankondiging luidde de ondertitel van deze lezing: verzamelbak voor ruimtelijke problemen of gids-landschap voor de toekomst? Hiervoor heb ik al verteld hoe ik denk dat Flevoland weer een gidslandschap voor de toekomst kan worden. Maar helaas is de huidige werkelijkheid een andere. Of het nu om de bollenteelt, datacentra, zonneweides, logistieke bedrijfshallen of woningen gaat; als het ruimtelijk niet past in de rest van Nederland dan is er altijd wel een plekje te vinden in Flevoland. U lacht deze zorgen misschien weg, want er is toch ruimte zat? En het zal toch wel meevallen met de vervuiling van het grondwater, de overbelasting van energiesystemen, de toename van files en het verlies van de meest waardevolle landbouwgrond van Nederland? Ik ben een positief ingesteld mens, maar als Flevoland op deze voet doorgaat zie ik de toekomst somber in. Dus hoog tijd om alle ijzers uit het vuur te halen en goed te kijken wat we in Flevoland goed kunnen gebruiken en wat niet. En om alvast een voorschot te doen: een luchthaven kunt u missen als kiespijn. Ik snap werkelijk waar niet waarom iemand enthousiast kan worden over het idee om een deel van de herrie en luchtverontreiniging te verplaatsten naar een van de schoonste en stilste gebieden van Nederland. Stille en schone lucht zijn te kostbaar om zomaar te grabbel te gooien. Ze zijn van levensbelang voor deze jonge provincie die nog vele eeuwen van gezonde groei voor zich heeft.,

Wouter Veldhuis
Rijksadviseur voor de Fysieke Leefomgeving